

DET GAMLA TEGELSMORA

Av NILS ÅLENIUS

I nvid Tegelsmora kyrksjö ligga på ömse sidor om den medeltida gråstenskyrkan prästgård och klockargård. Manbyggnaderna äro uppförda under 1800-talet, men belägenheten är äldre. Tills för några år sedan stod som flygel till klockarbyggningen — som även, i likhet med klockarbyggningen i Alunda, inrymmer skolsal i bottenvåningen — en mat- och spannmålsbod, som av beskrivning att döma måste härröra från omkring 1700. Det var synd att den försvann, den kunde inte bara ha givit klockargården karaktär av *gård*, den kunde också ha förtjänat att bevaras som en av socknens äldsta timmerbyggnader. En itusågad golvplanka av samma typ och tillverkningsätt finns att bese i klockargårdens i vindsvåningen inrymda museum — ena delen ligger på avdelningen hantverk som underlag för timmerarbetets verktyg, den andra utgör plint för fångstsaxar i avdelningen för jakt och fiske.

F i s k e t är fortfarande livligt i Tegelsmora socken. I socknen ligger en av de flesta utsocknes fullständigt okänd sjö, Strömaren, Upplands största och en av Sveriges största källsjöar. Dess utlopp är Strömarån, ån som i äldre tider drev hamrarna i Åkerby.

Vid Strömaren ha bönderna i nordsocknen fortfarande sina fiskebodar och där fiskas någon gång fortfarande med nät. Under vintern drog man förr not under isen. Från detta isfiske stammar fiskerisamlingarnas sällsyntaste pjäs, ett föremål som icke finns på något annat uppländskt hembygds-museum. Det är en lång stång av trä med en vidfäst krökt 2-kloig gaffel, likaledes av trä (bild 1).

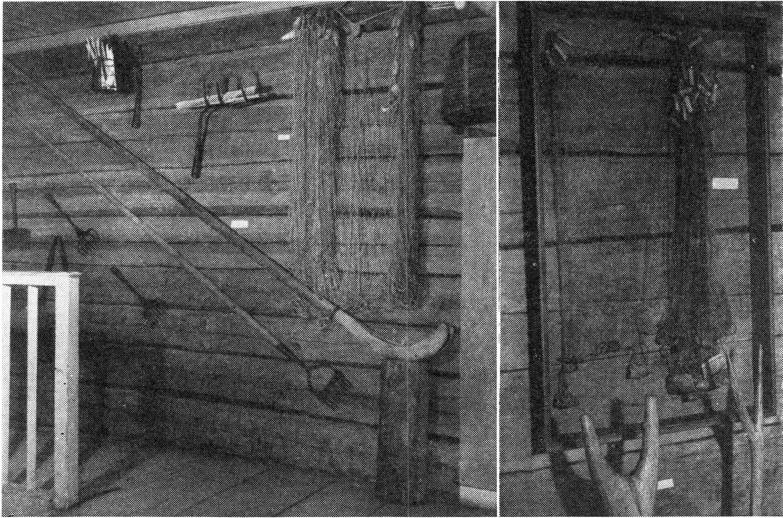

Bild 1 a-b. Från fiskeavdelningen på Tegelsmoramuseet. T. v. ljuster, blossjärn och grimnät. Nedanför »under-hall» från sjön Strömaren använd för att föra noten under isen. T. h. abborrnät av hemspunnet lingarn från 1861.

Det är en s. k. »underhall». Vid utläggningen av noten fördes »undertärn» på denna gaffel för att hindra att den tog fäste i botten. Isfisket bedrevs av särskilda fiskelag, i senare tid blott bestående av ett par gårdar.

På samma vägg sitter ett »grimnät» (bild 1). Nätet har på ömse sidor andra nät med mycket grova maskor, »grimmor». En kavel för knytning av dylika grimmor ligger i montern för småföremål på museets avdelning för manligt arbete.

Fisket tillgick så, att man med båt försiktigt rodde längs vassruggarna, och på vasstrånas skälvningar såg man när de skrämde gäddorna sökte skydd. Så lades grimnätet ut längs vassruggen, och med en »puls», en lång stång med en träklump i änden, skrämde sedan fisken från landsidan ut på nätet, där de trasslade in sig i grimmorna.

I kyrksjön har man i senare tid endast fiskat med modernare redskap. Sjön har numera förlorat sin karaktär av sjö,

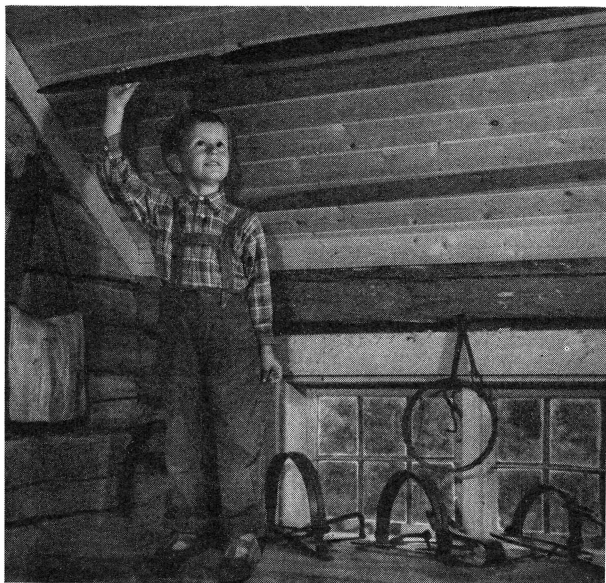

Bild 2. Lille »Butter» (Sven-Åke Billstam) prövar eggen på vargspjutet, stående på den gamla golvplankan med fångstsaxar. Vid fönstret gäddsax.

sommartid ser man knappast något blankvatten, endast på vårarna finns det öppningar mellan vassbänkarna. Hembygdsföreningens kassör och ålderspresident, John Södergren, har dock i sin barndom hjälpt fadern vid ljusterfiske i kyrksjön, och hans ljuster finns numera i samlingarna, tillsammans med andra ljuster, av vilka ovanligt många äro skaftade.

Ljusterfisket skedde i regel vid bloss, som lades upp i en »blosskorg» av järn i båtens stäv (bild 1). Blossfisket är numera förbjudet, såvida man inte kringgår bestämmelserna som en fiskare i en annan del av Uppland. Han skänkte till vederbörande förening ett ljuster med särdeles blanknött skaft; när insamlingsledaren, försiktigtvis sedan ljustret överlämnats, skämtsamt påpekade att blossfisket var förbjudet fick han till svar: »Ja, jag vet de, så nu använder vi ficklampa.»

Men även i kyrksjön har man i äldre tider fiskat med nät,

Bild 3. Fru Margareta Billstam, prästdotter från Tegelsmora, övar sig att blåsa kohorn. Nedtill t. v. »höbugge», använd på färdvägen.

innan vattnet blev för grunt för dylikt fiske. På sextioalet var prosten Söderbaum i prästgården enligt uppgifter passionerad jägare och fiskare, i senare fallet med Kyrksjön som vatten. Vid en städning av bodarna hittades ett abborrnät, som tydligen använts av prosten. Det är av finaste hemspunna linnetråd och har sänken av sten i pungar av näver. Ett nät av alldeles samma typ — som dock stammar från kusten — är på nätstickan daterat 1761. Det sitter för säkerhets skull inom glas och ram (bild 1).

Fisket var, jämte jakten, ortsbefolkningens viktigaste näringsfång i äldre tider. Under medeltiden kan här inte ha funnits så mycket åkerjord, endast små lappar i moränslutningarna mot sjöstränderna. Den fasta bosättningen är säkerligen relativt sen, och de få stenyxor, som kunna hänföras till socknen, ha hittats på gamla sjöbottnar; de ha tappats av

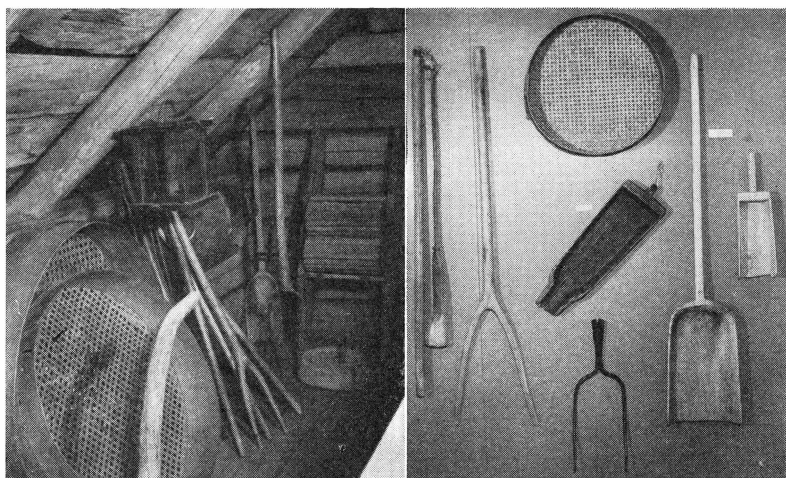

Bild 4 a–b. Från lantbruksavdelningen. T. h. slaga och tjuva, rissel och halmgaffel, kastskopa och kastreka. Det snedställda föremålet i mitten är en ärtrensare. T. v. blick in i gluggen för lantbruksredskap med tröskarlagets verktyg. Längst t. h. potatiskross använd vid brännvinsbränning.

stenåldersfolk längre uppifrån land under säljakter i Upplands dåvarande innerskärågård.

Jakten med eldvapen är ju inte gammal någonstans i Uppland. Fångsten var dels aktiv, med klubba och spjut (bild 2), dels passiv med fångstgropar, snaror och saxar. Tegelsmoramuseet har betecknande nog bevarat både vargspjut — en lång pjäs, säkerligen också använt som björnspjut, och en stor mängd fångstsaxar.

Närmast i ålder som näringsfång kommer kreaturskötsel. Fodret var före vallarnas tid — de äro ganska sena företeelser här som eljest — sjöfoder och lövfoder för vintrarna och beten för somrarna. Särskilt sjöfoder («starrhö» och vass) fanns det gott om och sjöarna voro kantade av lövskog. Från en okänd fåbod i socknen stammar ett kohorn, på vilket man blåste vall-låtar (bild 3); en näverlur förvaras ännu i en bondgård i nordsocknen.

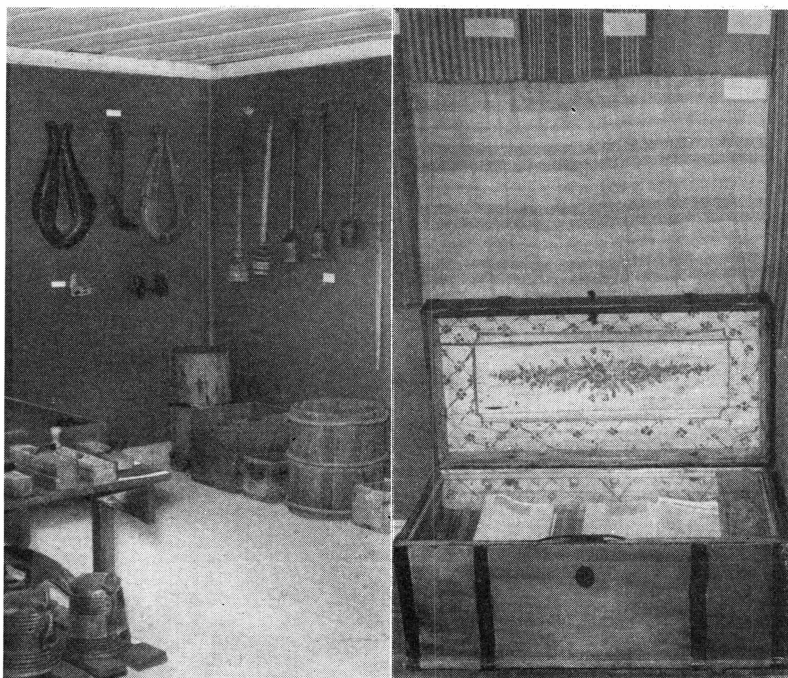

Bild 5 a-b. T. v. manliga avdelningen: golvmonter med småföremål och märkta redskap och kärl, mått och vikt med bl. a. ett laggat dubbelmått krönt 1759. T. h. från kvinnoavdelningen: en vackert målad brudkista med gamla linne- dukar. På väggen bolstervarsrandningar.

Med landhöjningens fortskridande fick man i varje fall under medeltiden ett nytt näringsfång, traktens nu viktigaste, j o r d b r u k e t. De hackor och spadar av medeltida typer, som vi här finna, ha använts ännu under 1800-talet tills plogarna med vändskiva kommo i mera allmänt bruk. Harven är däremot vida äldre, man har den avbildad från medeltiden. Den på lantbruksavdelningen utställda s. k. gåsfotsharven — övriga dragredskap finnas magasinerade i ett uthus bakom gården — har lång dragstång med hål för fästning av »håck» (bukok, hängande under hästarnas bukar), som även är utställt.

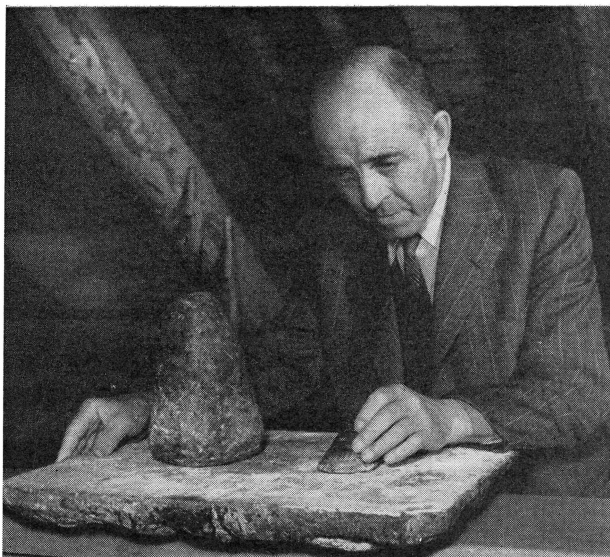

Bild 6. Kassör John Södergren prövar färgrivarplattan (Hillebola). I bakgrunden mallar för lagging.

Slagtröska och »tjyva» (för upptagning av halmen, sedan säden bultats ur) äro redskap lika gamla som jordbruket. Ett tröskarlag om fyra borde det vara om det skulle låta förmodet från bondlogarna (bild 4). Då lät det så här: »rock och väst och tu par böxer». För den som bara kunde få ihop tre tröskare lät det: »tröskar tri, fattas jenn». Tröskningen började tidigt på höstmorgnarna vid lyktsken.

I senare tid har säden rensats med »rissel» (grovt spån-såll) och sedan med »vanna», en oval skäppa med handtag av vidjor, i vilka säden kastades upp och agnarna fick blåsa ur. Men längre tillbaka har säden bokstavligen kastats med kastskopa eller kastreka (kortskaftad kastskopa) från ena sidan av logen till den andra. »Slösäden», som var lättast, kom då närmast. »Kastoskoveln» omtalas redan i bibeln. Jämte kastskovel och kastreka finns här en sällsynt »ärtrensare», även använd vid lingonrensning (bild 4).

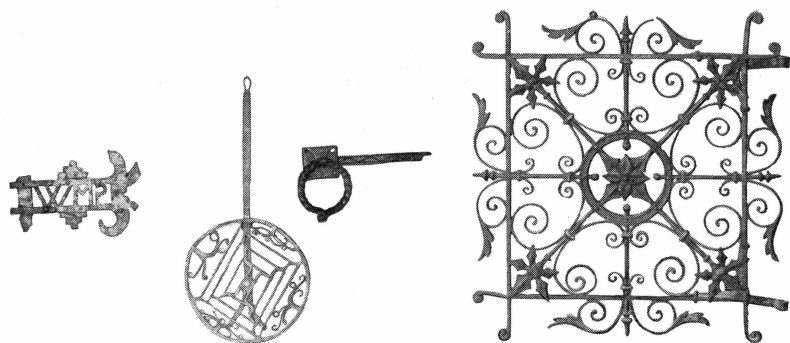

Bild 7. Konstsmide i Tegelsmorasamlingen.

Sysslorna voro mångahanda i äldre tider. Men man jäktade inte. »Äta först, sa bonn när bastun brann». Soluret utmätte dagens timmar sävligt och lugnt, några minuter existerade inte.

Handel och hantverk voro givetvis från äldsta tider viktiga binärningar för befolkningen här. Bessman och mått äro dels krönta, avsedda för laga handel, dels okrönta, använda av bönderna för kontroll. Man kunde annars bli lurad på handelen (bild 5).

Vägarna voro vintervägar och ridstigar. Ännu berättar man om »malmskutan» (i magasinet), med vilken malm forslades över sjöarna från Dannemora till bruken. Den hade ett handtag vid sidan som körsvennen höll i på forvägen. Och den lilla ridsadeln på avdelningen för seltyg har i ungdomen använts av kärngubben Karl Alander i Upplanda, 90 år gammal, men ännu verksam med nyodling!

Till husbehov måste man kunna snickra, smida, garva fårskinn m. m. Läderarbete, repslagning och måleri utövades där emot av kringvandrande yrkesmän. Om vilken skicklighet husbehovssnickriet uppdrov, visar en 1803 daterad snöskovel, gjord av Per Larsson, Upplanda, som var farmors får till givaren. Bladet är oerhört tunt och skoveln ligger väl i handen. Dessa husbehovssnickare ha ofta daterat sina verktyg: »ÅR

Bild 8. Köksredskap
på Tegelsmora-
museet.

1770 DN 19 MARTI» har en Anders Olsson daterat sitt verktyg. Troligtvis gäller dateringen det egna hemmets tillkomst.

Man har köpt vissa laggkärl från andra orter — såsom de korsmärkta ölståndkorna på golvmontern, säkerligen gjorda i Harbo. Men fynd av mallar och av halvarbetade kimmar, ej uttagna med yrkesmannens klyvkniv utan med handyxan, visa att man laggat för husbehov.

En i socknen bosatt yrkesmålare kan spåras. Från nordsocknen stammar en rikt dekorerad brudkista på kvinnornas avdelning (bild 5) med en rik och ganska säregen stil. Från samma by gjordes fyndet av en yrkesmålares redskap, färgrivarplattan med löpare (bild 6). Plattan och större löparen äro — ovanligt nog — av gjutjärn. Nära intill socken-

Bild 9. Ostkar av trä och rot. I taket torkställ för skarpost.

gränsen ligger här Hillebola bruk, vars gjuteri veterligen gjort bl. a. mortlar. Målaren fann det oöverkomligt att få en kalkstensplatta och beställde den jämte stora löparen på bruket. Efter hans död har det inte fallit någon in att flytta på de tunga pjäserna.

Att det funnits konstskickliga yrkessmeder i socknen är uppenbart. Järngrinden, som betecknande nog har tillhört en herre vid namn Hübinette, och Karin Anna Persdotters vackra halster från 1748 (bild 7) vittna vältaligt härom.

Halstret är det vackraste i den ovanligt stora samling dylika pjäser, som utställas i den andra huvudavdelningen, den som belyser kvinnornas arbete i stugor, bodar och bastur,

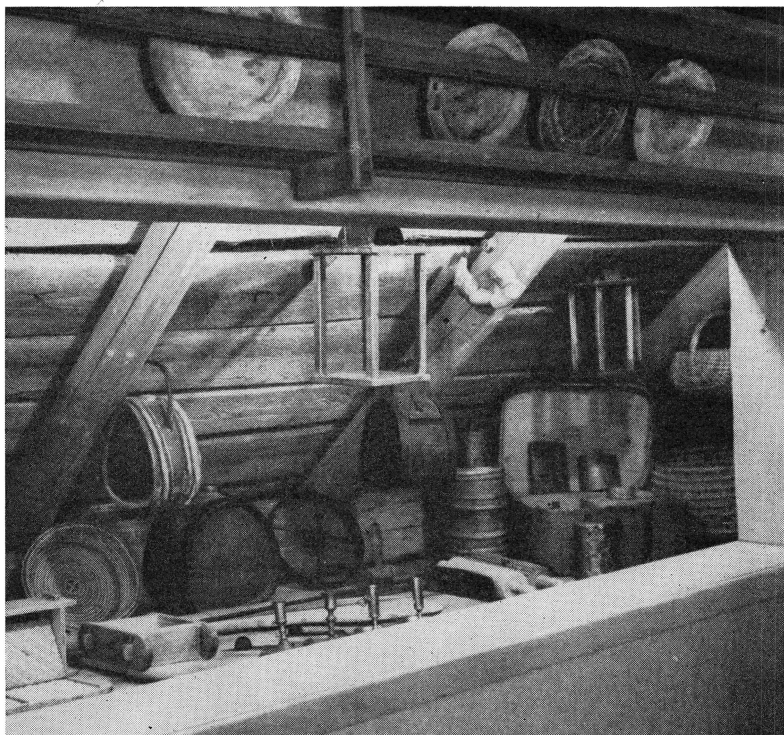

Bild 10. »Från bryggstuga och visthusbod.» Längst t. h. på bordet »Far ska till sta'n».

framför spisen (bild 8) — med vaggan intill — vid baktråget, ljuskärnan och bryggkaret, i vävstolen (bild 5) eller i mjölkammaren (bild 9). Hon skulle packa matsäckskrinet med vått och torrt när far skulle ut på marknadsfärd (bild 10). Men på söndagarna eller andra festdagar satt hon vid fars sida i färdkorgen eller malmskutan, när de efter häst med grant skurna och målade seldon (bild 11) for till sockenkyrkan eller till bröllops-, kristnings- eller begravningsskalas. Hon smakade på det hembryggda ölet, och undrade kanske om värdinnan haft en »torvigg» (stenyxa) i, eftersom brygden var så lyckad. Med falkögon granskade hon borddukar i »gås-

Bild 11. Selkrok från 1600-talet med skulpterade djurgap och målade rankor. På krönet skulpterad repstav.

ögon» eller »viet», och när de övernattade i gårdarna fick hon idéer till nya och vackra klännings- eller bolstervarsrandningar.

Vardagens matlagning var inte så betungande. Man halstrade salt fisk, åt spicket eller rökt fläsk, kokte potatis, ärter eller rötter och åt hårt bröd med smör — det sista om man så hade. Vid högtidligare tillfällen bakade man ärtpannkaka i stora, ofta svängbara pannor med långa skaft, som före bakugnarnas tillkomst på 1700-talet även användes för brödbakning. Man åt soppa på surkål (sura ärter och rötter), som förvarades i en särskild tina. Mosade råa lingon fingo ofta ersätta smöret. Till vardags spädades drickat med vatten eller man fick — särskilt ute på fälten — »bland-drick», surmjölk och vatten. Det var en enkel men näringsrik kost. I gengäld

frossade man vid helgerna och kalasen, som voro både fler och längre än nu. Till välkomst bjöds ofta våfflor eller rån. Särskilt rånjärnen äro vackra — här finns ett med Gustav III:s och Sophia Albertinas krönte monogram, en motsvarighet till de med kungamonogram försedda brännvinsflaskorna.

Spinning och vävning upptog i äldre tider husmors mesta tid. Vardagens vadmal, varav prov ligger i Erik Larssons utrustningskista från 1835, skulle vävas och valkas på vadmalsvalk, bolstervar, vepor och hästtäckan skulle vävas och färgas i kok på enris, löv och mossor. Mor på en liten gård med många barn fick slita hårt för att hålla familjen med kläder och annat. I samlingarna finns ett hästtäckke, vävt av trasgarn, dvs. upprepade och kardade trasor, som sedan spans och vävdes. Men till helgdags skulle både kvinnor och karlar ha granna randningar i kjolar, livstycken och västar. Från och med 1800-talets mitt har man köpt vissa plagg, silkeschaletter åt kvinnorna och silkesvästar åt karlarna. Men även före denna tidpunkt har man köpt av backstugummor saluförd hemslöjd, t. ex. huvuddukar, finare handarbeten och bordslinne i 8 skaft.

I »brudkistan», som tyvärr genom yttre ommålning förlorat sin datering, ligger bland utstyrseln en rutig bordduk i 8 skaft. Men där ligga också två utomordentligt fina linne- dukar i viet och gåsögon. De äro husbehovsslöjd och talande bevis på vilken skicklighet att behandla och väva linet, som utmärkte kvinnorna i det gamla Tegelsmora. Här fanns inte bara gott om linjord, det fanns också gott om kvinnor, som förstodo att bereda, spinna och väva både vardagens slitvaror i »togarn» och de festligare vävnaderna för livets högtider.